

4. téma

Fonetika/fonológia

Ferdinand de Saussure

[Ferdinan dö **Szoszür**] [fɛʁdinã də sosyʁ]

- A nyelvtudomány tárgya. A külső és a belső nyelvészet
- A nyelv rendszer jellege. A nyelvi jel természete
- Diakrónia és szinkrónia
- A nyelv és a beszéd

A fonetika/fonológia kettősségének elméleti hátttere

1. A beszéd és a nyelv

Beszéd (parole)

Deme László:

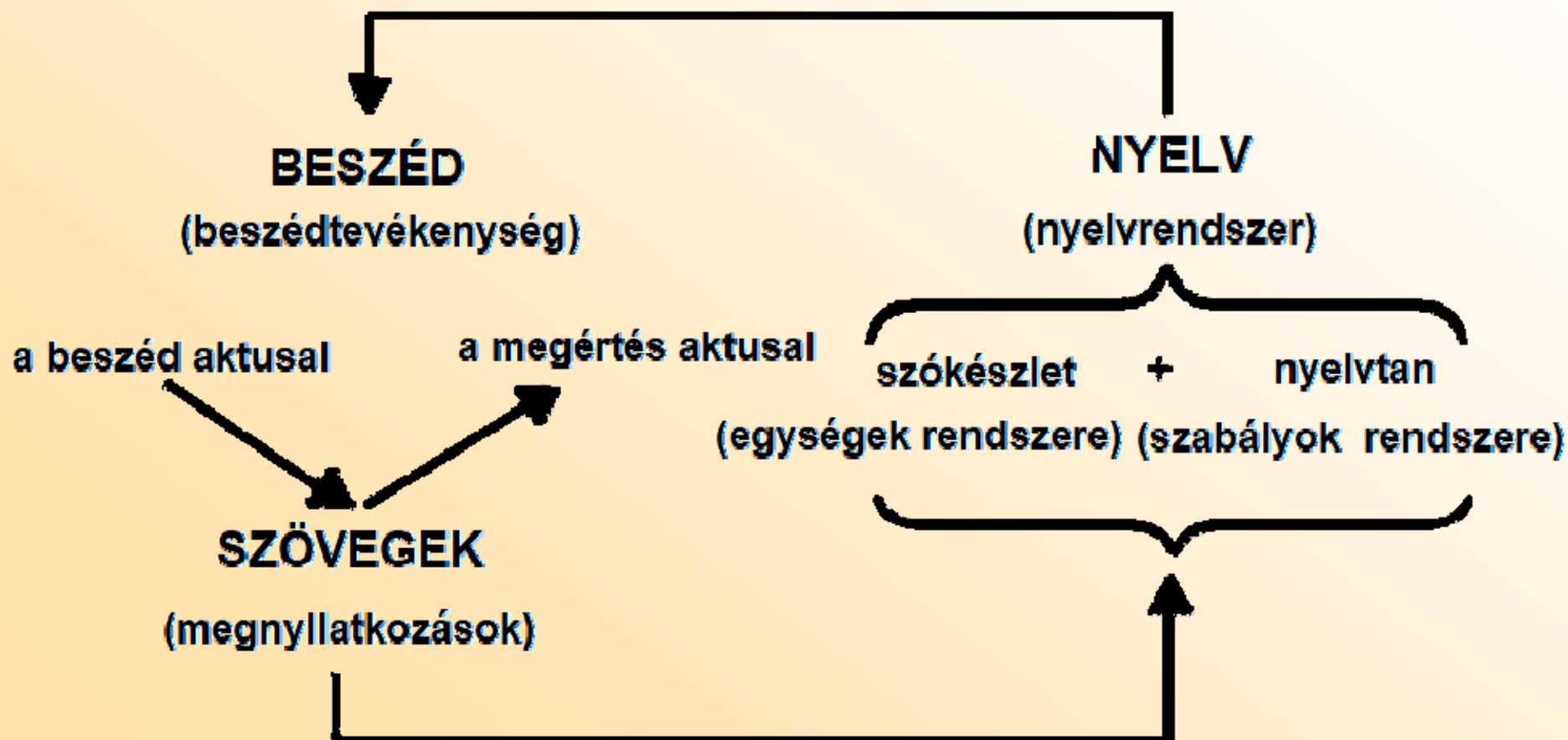
A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe — sőt általában célja is — valami belső tartalom *kifejezése* s ezáltal a társadalom más tagjainak *tájékoztatása* és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk *befolyásolása*.

Nyelv (langue)

Deme László:

A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll.

nyelv (langue) + *beszéd* (parole) =
nyelvezet (langage)

*A nyelvtudomány egyetlen és igazi
tárgya a nyelv — önmagában és
önmagáért vizsgálva.*

**Ferdinand de Saussure
(1857-1913)**

2. A nyelv és a beszéd kettősségének tükröződése a hangok szintjén:
fonéma és beszédhang

Telegdi Zsigmond: Fonetika. Fonológia.
In: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.*
Bp. 129–139.

A nyelv hangrendszerében meglévő hang: *fonéma*

A beszédben meglévő hang: *beszédhang*

/fonéma/	[beszédhang]
társadalmi (szociális)/ általános	egyéni (individuális)/ egyedi
a közösség tudatában élő, megmaradó	egyszeri, pillanatnyi
absztrakt, nem fizikai	konkrét, fizikai megvalósulás
a hangrendszer tagja	tevékenység
a <i>jelek</i> testének felépítője	a <i>jelzések</i> megvalósulásának anyaga
<i>fonéma</i>	<i>realizáció</i> (megvalósulási forma)
szórási sáv	<i>variáns</i> (<i>allofón</i>)

*A beszéd hangjait, azok (artikulációs, akusztikai stb.) tulajdonságait vizsgáló tudomány: **fonetika**.*

*A nyelv hangjait (fonémáit), ezek kapcsolódási szabályait, a hangrendszer stb. vizsgáló tudomány: **fonológia**.*

tilos, Kati, Kata, Kató, Katus

/t/ fonéma : $[t_1 t_2 t_3 t_4 t_5 \dots t_n]$ realizációi

inog : ing

tér : kér

Hirohito ~ Fudzsijama
papurika ~ papulika

burmai:

na 'fájdalom'

ṅa 'orr'

ṅa 'hal'

ṅa 'bér'

A fonéma és a beszédhang különbsége

Fonetikailag			Fonológiaiilag		
[<i>ü</i>]	magyar	francia	/ <i>ü</i> /	magyar	francia
mgh	+	+	mgh	+	+
msh	–	–	msh	–	–
elöl	+	+	elöl	+	+
hátsó	–	–	hátsó	–	–
ker	+	+	ker	+	+
felső	+	+	felső	+	+
alsó	–	–	alsó	–	–
hosszú	–	–	hosszú	–	–
orrhang	–	–	orrhang	–	–

beszédhang: a képzési, akusztikai
jegyekkel írható le

fonéma: a megkülönböztető
(disztinktív) jegyekkel írható le

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható

Fonológiai oppozíció:

páros : *koros* (fonológiai egység: *pá* : *ko*)

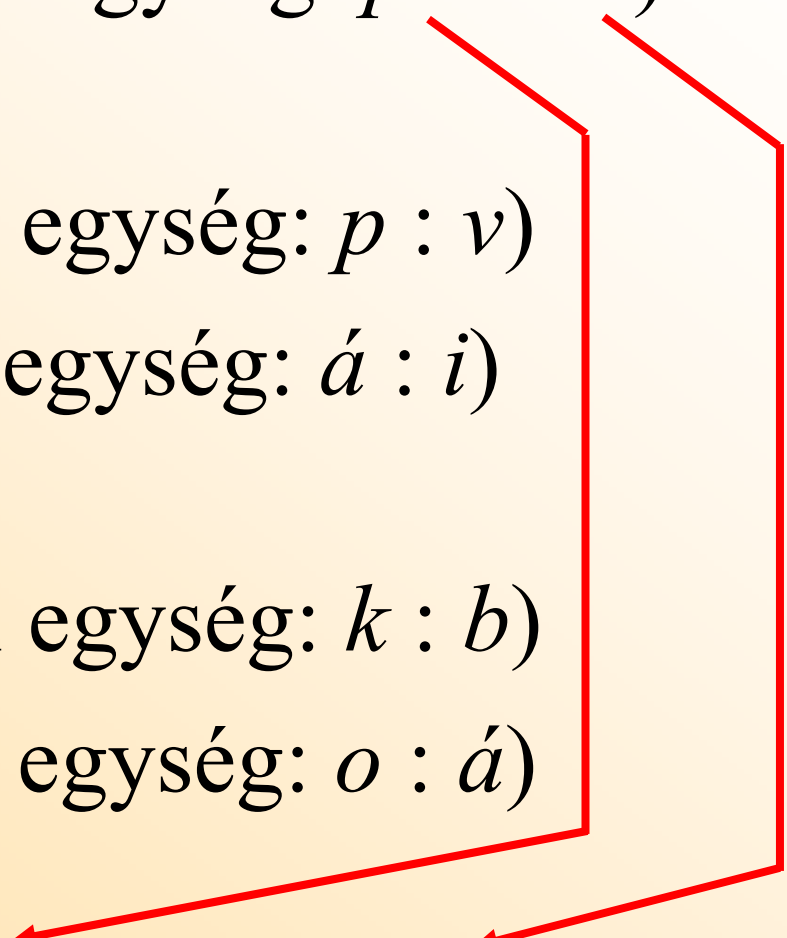
páros : *város* (fonológiai egység: *p* : *v*)

páros : *piros* (fonológiai egység: *á* : *i*)

koros : *boros* (fonológiai egység: *k* : *b*)

koros : *káros* (fonológiai egység: *o* : *á*)

$pá = p + á, ko = k + o$

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható
- a beszélő számára lényeges különbséget hordoz
- minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától
- a fonémák a többi fonémával rendszert alkotnak
- a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

Fonéma:

A fonéma mint funkcionális hangtípus nyelvi univerzálé, a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan, jelentés nélküli egysége; azaz a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható és a beszélő számára lényeges különbséget hordoz. Minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától.

A fonémák a többi fonémával rendszert alkotva a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

fonológiai oppozíció
disztinktív (megkülönböztető) oppozíció
minimálpárok:

láb : láp

szál : sál

fáj : száj

üt : öt

vesz : visz

Az /n/ fonéma realizációi/allofónjai

/színpad/	[szímpad]
/színfal/	[szímfal]
/nini/	[<u>n</u> i <u>n</u> i]
/nana/	[nana]
/roncs/	[ro <u>n</u> cs]
/rongy/	[ronygy]
/ing/	[i <u>ŋ</u> g]
/rang/	[ra <u>ŋ</u> g]
/Ung/	[U <u>ŋ</u> g]
/inhalál/	[i <u>h</u> halál]

A variánsok típusai

1.1. *vezérváriáns (alapvariáns, fővariáns)*

1.2. *mellékvariáns*

2. *kombinatorikus (környezeti) variáns*

3.1. *fakultatív (választható) variáns*

3.2. *obligatórius (kötelező) variáns*

4. *emfatikus variáns (alkalmi, stiláris, expresszív variáns)*

5. *miliővariáns, miliőemfatikum*

6. *egyéni (individuális) variáns*

Fonológia

- *Fonémika*: a fonémák meghatározása, osztályozása
- *Fonotaktika (fonotaxis)*: hangsorépítő szabályok, a fonémák kapcsolódási szabályai: milyen fonémaszerkezetű morféma fordulhatnak elő az adott nyelvben

Fonémika

1. Mely fonémák fordulhatnak elő, hány fonéma van az adott nyelvben?

(UPSID: 11: piraha, rotokas, 13: hawaii, nasioi ... 40: magyar ...

77: parauk, 91: arcsi, 141: !xu)

Fonémika

6. A hang egyes tulajdonságai hogyan használó-
sak a nyelvben (hangszín, időtartam,
szóhangsúly, szóhanglejtés)?

FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
IDŐTARTAM	HOSSZÚSÁG
FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
INTENZITÁS	HANGOSSÁG
SPEKTRUM	HANGSZÍN

Fonémika

Időtartam
Magasság
Erősség
Minőség

FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
IDŐTARTAM	HOSSZÚSÁG
FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
INTENZITÁS	HANGOSSÁG
SPEKTRUM	HANGSZÍN

- Laziczius Gyula: *Fonetika*. Bp., 1963, 1979. 107–126.
- Deme László, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: *Magyar hangtani dolgozatok*. Szerk. Benkő Loránd. (NytudÉrt. 17. sz.) Bp., 1958. 134–54.

Fonémika

Hangszín: a nyelvek hangtestének megalkotása és megkülönböztetése (különböző hangok) [a hang minősége (hangszín, hangszínezet) az a sajátosság, amelynek alapján a hallgató két azonos intenzitású és magasságú hangot különbözőnek ítél]

Időtartam: *monokrón* (időtartamot nem megkülönböztető) és *polikrón* (időtartamot megkülönböztető) nyelvek

Szóhangsúly: *monosztrón* (szóhangsúlyt nem megkülönböztető) és *polisztrón* (szóhangsúlyt megkülönböztető) nyelvek

Szóhanglejtés: *monotón* (szóhanglejtést nem megkülönböztető) és *politón* = *tonális* (szóhanglejtést megkülönböztető) nyelvek

Időtartam:

magyar:

kor : kór

ara : arra

Szóhangsúly:

kötött hangsúly, szabad hangsúly

orosz:

мыкá [muká] 'liszt' : *мы́ка* [múka] 'kín'

angol:

subject 'alattvaló' ['sʌbdʒɪkt]

subject 'alávet' [səb'dʒekt]

dán:

billigst ['bilist] 'olcsóbb' : *bilist* [bi'list] 'sofőr'

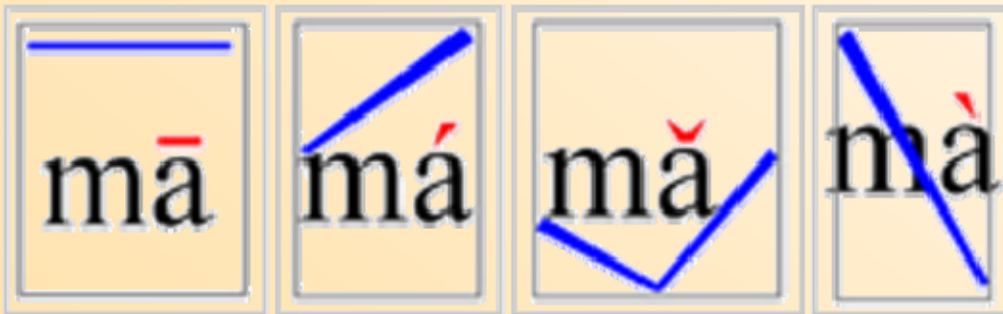
Szóhanglejtés mandarin kínai:

mā 'anya'

má 'kender'

mǎ 'ló'

mà 'szid'

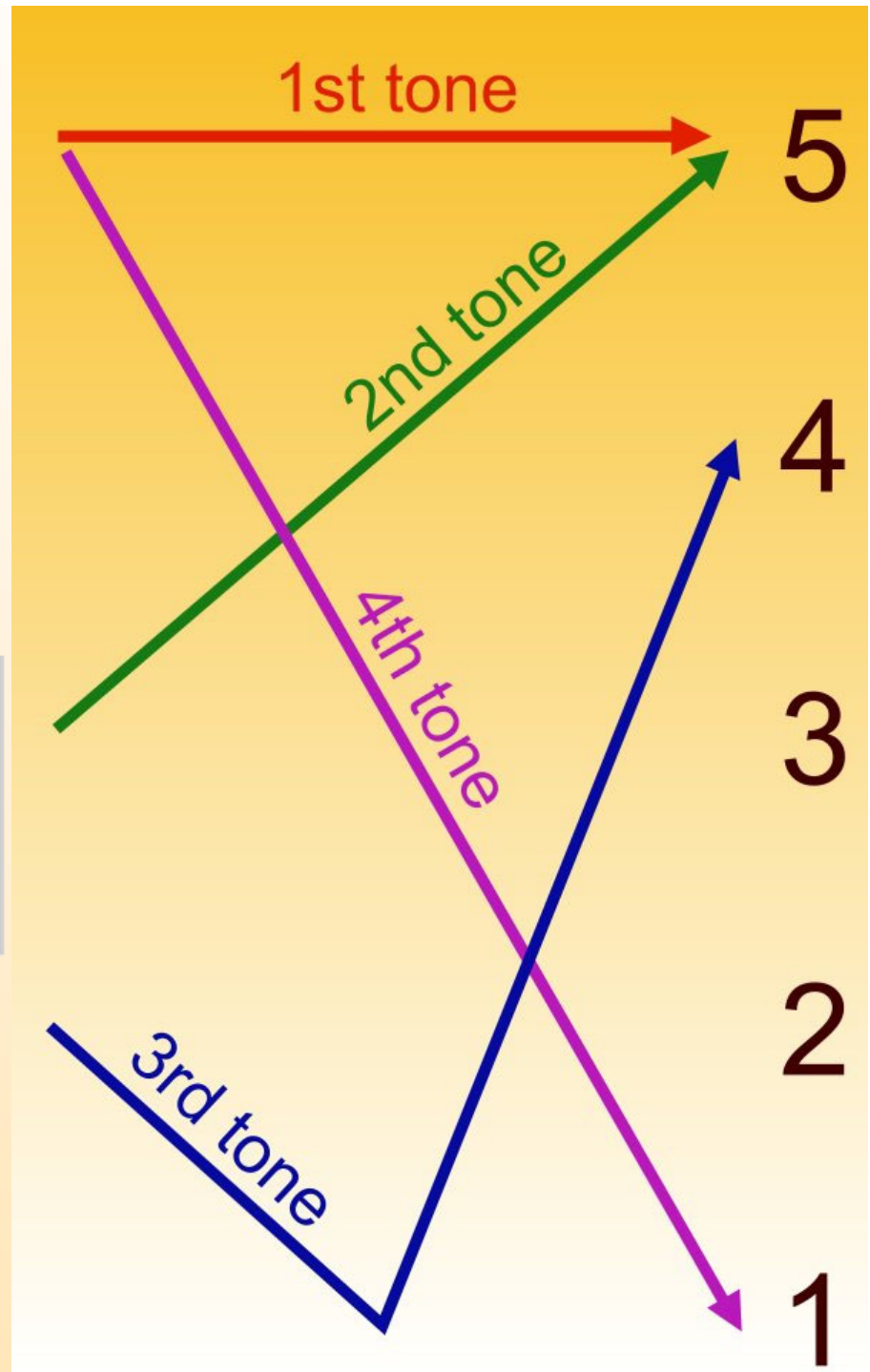

bā 'nyolc'

bá 'kiszakít'

bǎ 'tart'

bà 'apa'

施氏食獅史 [Shī-shì shì shī shī shī |] (Az oroszlanevő Shi úr története)

石室詩士施氏，嗜獅，誓食十獅。

氏時時適市視獅。

十時，適十獅適市。

是時，適施氏適市。

氏視是十獅，恃矢勢，使是十獅逝世。

氏拾是十獅屍，適石室。

石室濕，氏使侍拭石室。

石室拭，氏始試食是十獅。

食時，始識是十獅屍，實十石獅屍。

試釋是事。

Shíshì shīshì Shī Shì, shì shī, shì shí shí shī.

Shì shíshí shì shì shì shī.

Shí shí, shì shí shī shì shì.

Shì shí, shì Shī Shì shì shì.

Shì shì shì shí shī, shì shǐ shì, shǐ shì shí shī shìshì.

Shì shí shì shí shī shī, shì shíshì.

Shíshì shī, Shì shǐ shì shì shíshì.

Shíshì shì, Shì shǐ shì shí shì shí shī.

Shí shí, shǐ shí shì shí shī shī, shí shí shí shī shī.

Shì shì shì shì.

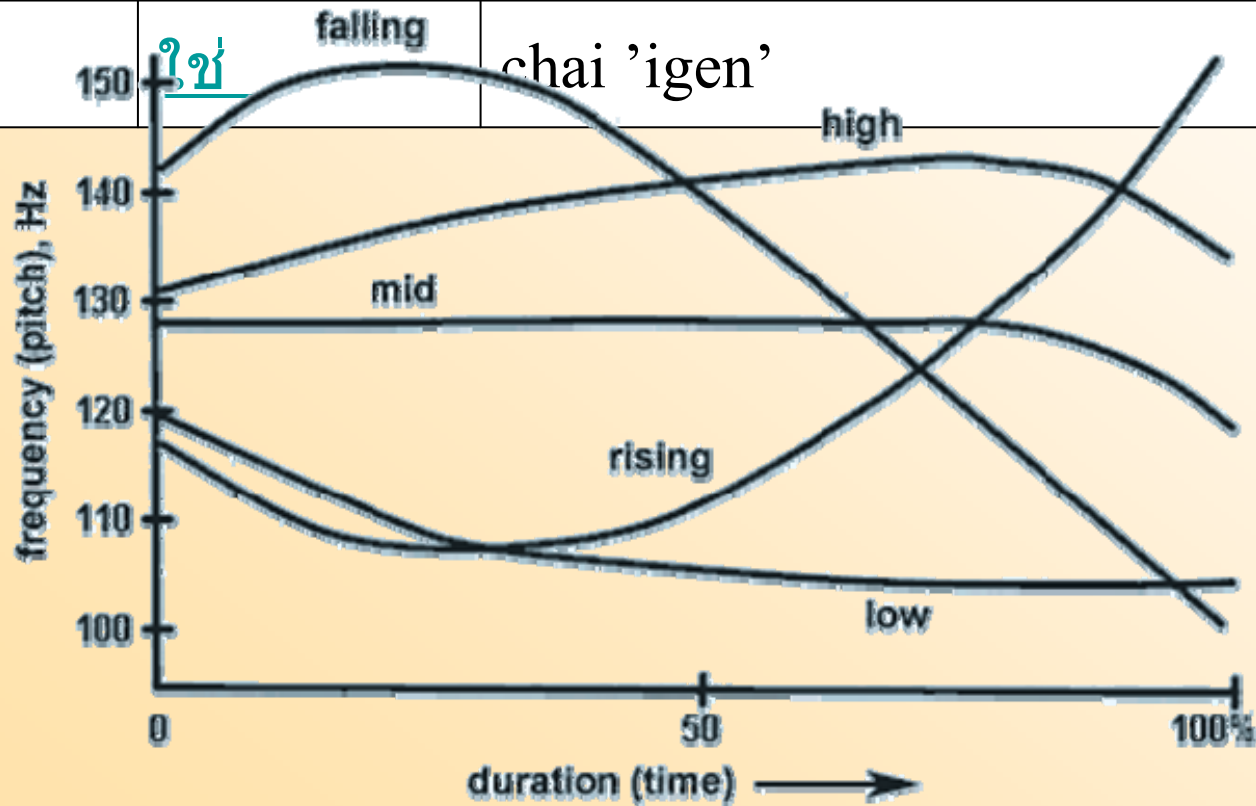

Egy Shi nevű költő, aki egy kőbarlangban élt, szeretett oroszlanhúst enni, és elhatározta, hogy tízet megeszik. A piacra járt oroszlanokért, és egy nap tíz órakor pont látott ott tízet belőlük. Shi lenyilazta az oroszlanokat, felemelte a testeket, és hazavitte őket a kőbarlangjába. A barlangja víztől csöpögött, ezért azt kérte a szolgálótól, hogy fogjanak neki, és szárítsák ki. Aztán hozzákezdett volna a tíz oroszlan testének megevéséhez. És csak ekkor döbbsent rá, hogy valójában ez tíz kőből készült oroszlan volt. Próbáld meg megmagyarázni a rejtvényt!

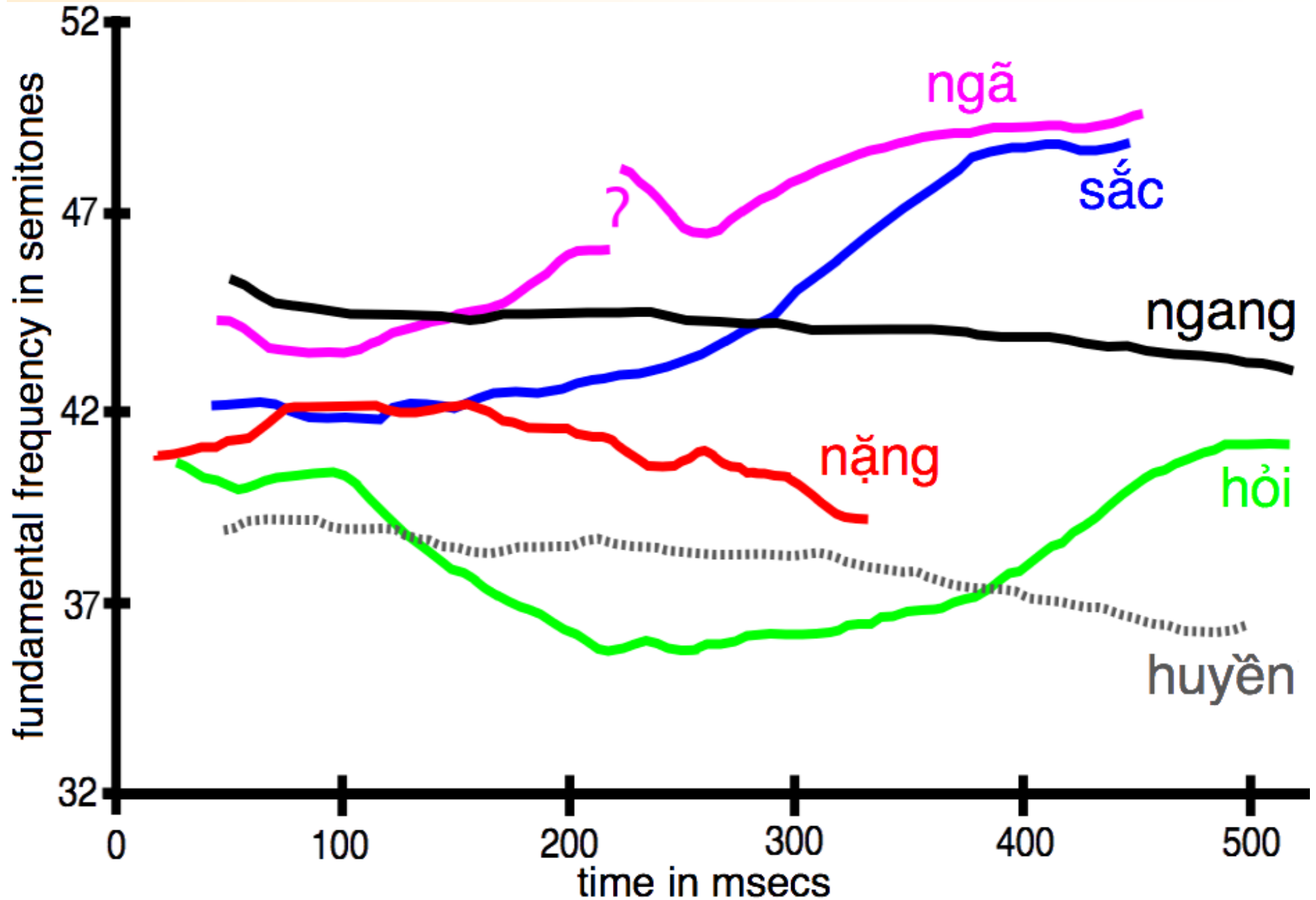
https://youtu.be/vExjnn_3ep4, https://en.wikipedia.org/wiki/Lion-Eating_Poet_in_the_Stone_Den

A thai nyelv öt tónusa

alacsony ^L	<u>ไข่</u>		khai 'tojás'	
középső ^M	<u>ไป</u>		bpai 'menni'	
magas ^H	<u>ครับ</u>		khrap [grammatikai elem]	
emelkedő ^R	<u>หนัง</u>		nang 'mozifilm'	
eső ^F	<u>ใช่</u>		chai 'igen'	

vietnami tonusok: ngang, huyền, hỏi, ngã, sắc, nặng

igbo tónusok:

ákwá 'sírás'

ákwà 'szövet'

àkwá 'tojás'

àkwà 'ágy'

Fonotaktika

2. Mely pozícióban fordulhatnak elő az egyes fonémák és allofónjaik?

morféma peremén (elején, végén),
belsejében

3. Mely fonémák lehetnek szótagmagok?

cseh: *Strč prst skrz krk!*

[str̩t̩ʃ̩ p̩r̩st̩ sk̩r̩s̩ k̩r̩k̩] 🗣️

'Dugd egy ujjad a torkodba!'

Fonotaktika

4. Milyen sorrendben állhatnak a fonémák, mely fonémák/allofónok kerülhetnek egymás mellé?

mássalhangzó-torlódás:

vogul *Kirikōri* 'Grigorij'

grúz *vbrdgvzinav* 'üvöltök'

kabard

magyar: /sz, s/ + /p, t, k/ + /r/ (pl. *strand, sprint, sztrájk*, de: **ftr-*, **stl-*)

zöngéesség szerinti „hasonulás”; hangrend, hangrendi illeszkedés; két nyílt szótagos „törvény”

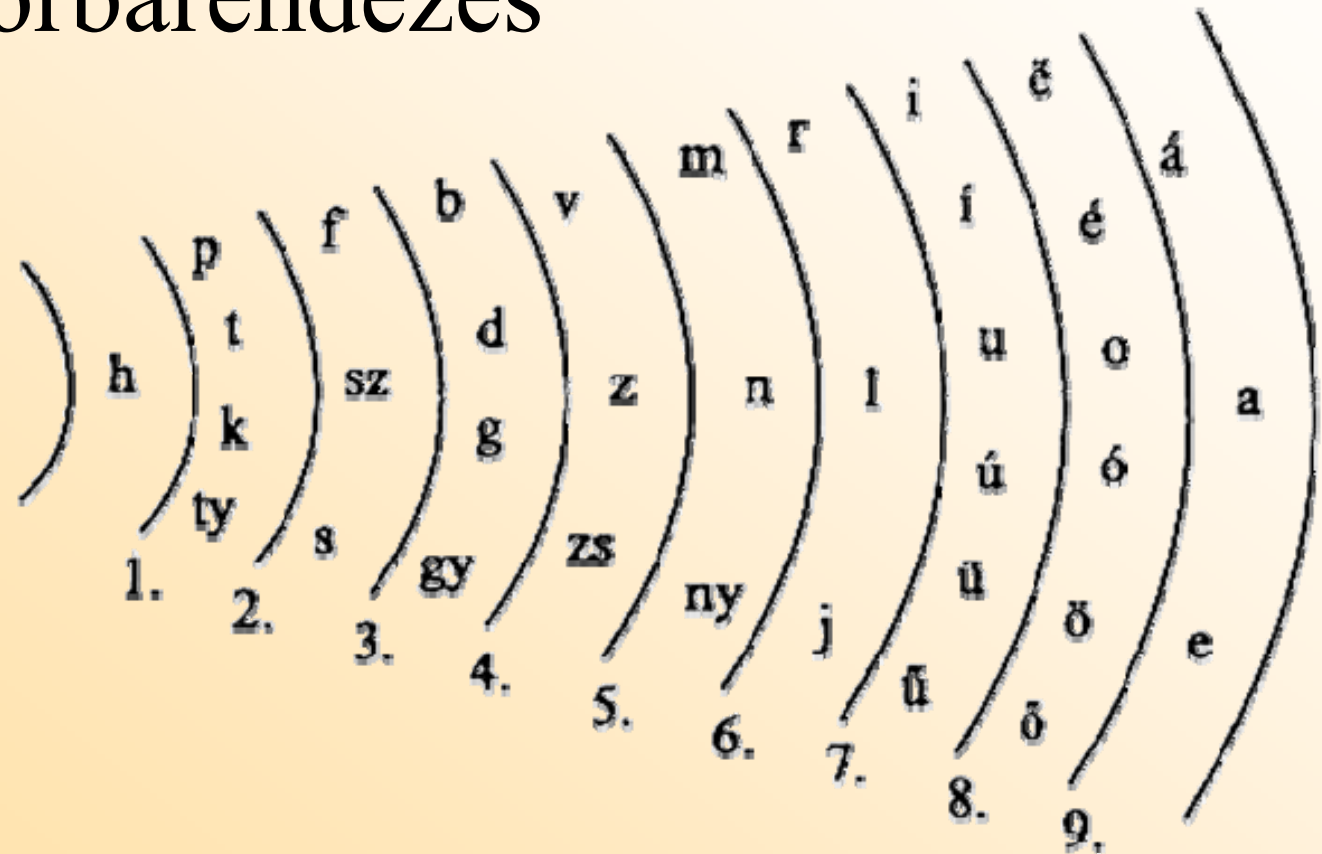
Fonotaktika

5. Hogy épülhet fel a szótag?

nyílt szótag, zárt szótag

szonoritási sorbarendezés

hangzósság
(szonoritás):

Fonotaktika

Artikulációs bázis

*bedezodorozott Moszkvics-
slusszkulcslyuk*

A fonotaktika működése: a hawaii nyelv fonotaktikája

Mele Kalikimaka! 'Boldog karácsonyt!'

Merry Christmas!

[meri **kriszmasz**] → [meri **kariszimasz**]

[meri kariszimasz] → [meri kariszimasz**a**]

[mer**i** kar**is**zimasza] → [me**le** kal**is**zimasza]

[mele kal**is**zimas**za**] → [mele kal**ik**imaka]

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

megszentségteleníthetetlenségéskedéseitekért
(44 betű)

változtatásbejelentésikérelem-benyújtási [kötelezettség] (38 betű)

folyamatellenőrzésiügyosztályvezetőhelyettesképesítésvizsgálat-szervezéseitekkel (73 betű)

(https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_nyelvi_szórekordok_listája)

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

https://en.wikipedia.org/wiki/Longest_words

195/∞: szanszkrit, 176/∞: lengyel, 173/∞: görög

Guinness-rekord 1972-ben ném. (79/75 írásjegy):

*Donaudampfschiffahrtselektrizitätenhauptbetriebs-
werkbauunterbeamtengesellschaft*

Finn (71 betű): *Vastatykistö-maalinosoitus-tutka-*

kalusto-järjestelmänsinööri-erikoisupseeri =

Counter artillery targeting radar equipment system engineer
special officer =

Tüzérségicélzó-radarrendszer-elhárító mérnök különleges
tiszt (???)

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

török: *seviştirilemedilerinden* 'mert nem voltak képesek arra, hogy kölcsönösen szeressék egymást'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Mamihlapinatapai>

The Guinness Book of World Records 1994:

a világ legtömörebb szava:

jagan*: *Mamihlapinatapai* (*Mam-ihlapi-n-ata-pai*)

'Egymásra nézni abban a reményben, hogy a másik felajánlja, hogy megtesz valamit, amire mindketten vágnak, de egyikük se akar belekezdeni'

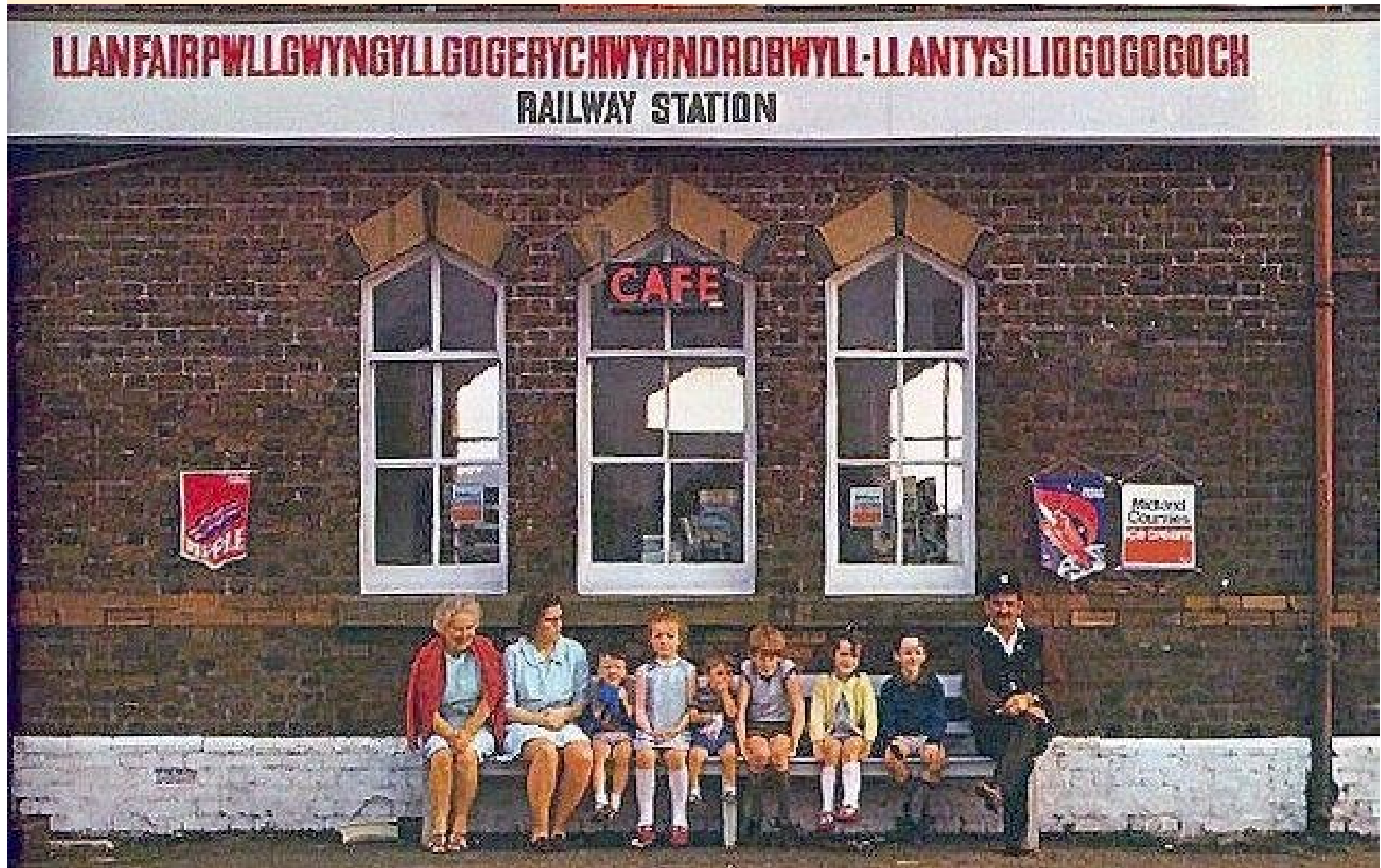
* Tűzföldön beszélt dél-amerikai indián nyelv

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

Helynevek mint hosszú szavak

Egy állomás neve (Wales, Anglesey sziget)

LLANFAIRPWLLGWYNGYLLGOGERYCHWYRNDROBWYLL-LLANTYSILIOGOGOGOCH
RAILWAY STATION

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndro bwl-llantysiliogogogoch

**A fehér mogoró völgyében, a sebes ösvény és a
Szent Cecília vörös kőbarlangjánál lévő Szent Mária
temploma**

[, ʎanvairpʊʎ , gwɨŋgɨʎgo , gɛrə , xwərn , drɔbʊʎ
, ʎantə , siljɔ , gɔgɔ 'go:x]

**Egy hegy/domb (305 m) neve
(Új-Zéland, Waipukurautól délre, a Hawke's Bay déli részén,
Porangahau közelében)**

85:

Taumatawhakatangi-hangakoauauotamatea-turipukakapikimaunga-horonukupokaiwhen-uakitanatahu

92:

Taumatawhakatangi-hangakoauauotamatea-urehaeaturipukakapikimaunga-horonukupokaiwhen-uakitanatahu

105:

Taumata-whakatangihanga-koauau-o-Tamatea-haumi-tawhiti-ure-haea-turi-pukaka-piki-maunga-horo-nuku-pokai-whenua-ki-tana-tahu

Land Information New Zealand (LINZ),
57:

*Taumatawhakatangihak
ōauauotamateapōkaiwhenu
akitānatahu*

**Taumatawhakatangi hangako au au o *Tamatea* turipuka-
kapikimaunga horonukupokai whenuakitana tahu**

**A hegy, melyet a nagytérdű *Tamatea* megmászott
és legyűrt és ahonnan fuvolázott szerelmének**

**A hegycsúcs, ahol *Tamatea*, a nagy térdű ember, aki
megmássza a hegyeket; a világjáró, aki átutazott itt,
fuvolán játszott szerelmének**

***Tamatea* orrfuvolázásának hegye, akit messziről
fújtak ide, metszett pénisze volt, a hegymászásban
lehorzsolta a térdét, a földre esett, és körülkerítette a
táját a szeretteinek**

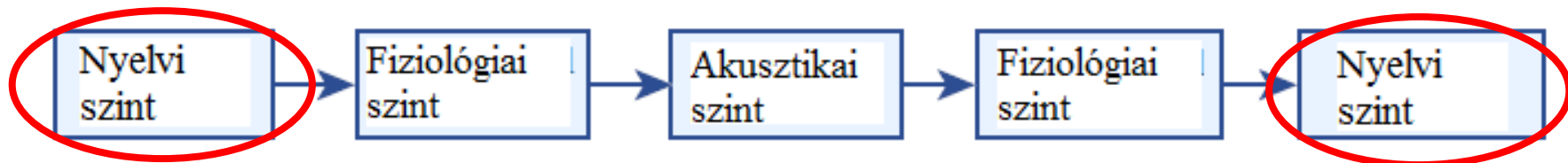
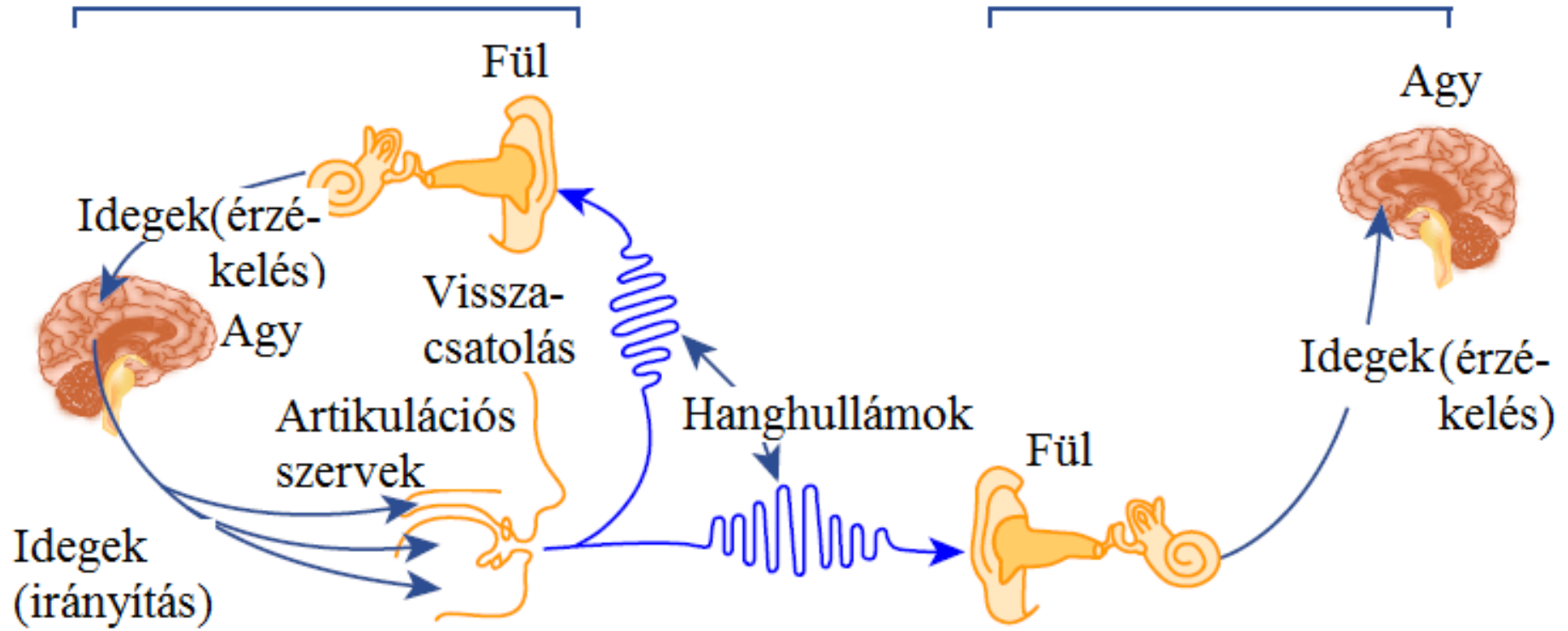
A fonetika és a fonológia kapcsolata

A beszédtevékenység során/a beszédműben előforduló hangok állománya (fonetika)

A beszélő/hallgató
által egy szekvenciának vett
egységek rendszere (fonológia)

Beszélő

Hallgató

hallgató/beszélő

Percepció

Kortikális

fonológia

Auditorikus

Artikuláció

fonetika

Akusztikai

